

УДК 340.12

*І.В. Процюк, канд. юрид. наук, доцент
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

ФОРМА ДЕРЖАВИ ЯК КАТЕГОРІЯ ПРАВОЗНАВСТВА

Для детального аналізу сутності держави, її ролі й призначення доцільно проаналізувати підходи, що існують серед науковців щодо змістовного навантаження, цілісності й системності поняття «форма держави», розглянути його складові елементи і зв'язки між ними. Загальновідомо, що наукове дослідження цієї категорії має важливе теоретичне і практичне значення. Цією проблемою опікувалися представники античності (Платон, Аристотель, Цицерон), всесвітньо відомі науковці минулого (Н.Макіавеллі, Ш.Л. Монтескьє, Ж.Ж. Руссо), відомі російські і українські теоретики права кінця XIX початку XX ст. (О.С. Алексєєв, Б.О. Кістяківський, М.М. Коркунов, С.А. Котляревський, І.А. Ільїн, Г.Ф. Шершеневич, Б.Н. Чичерін), не залишають її поза увагою й правознавці сучасності (С.К. Бостан, І.М. Гомеров, Б.А. Страшун, В.Є. Чиркин, В.В. Шаповал). Історія багатьох держав учить, що саме їх форма, внутрішня організація під час соціально-політичних криз відіграла величезну роль. Усе, що є стійкого, стабільного в дер-

жаві, більшою мірою стосується її форми. На думку відомого російського юриста і філософа І.О.Ільїна, форма держави – це не якась політична схема, а устрій життя її людей, жива організація влади народу [8, с. 135]. Саме форма є однією з головних категорій, що характеризують державу, оскільки втілює в собі безпосередньо і її сутність, і зміст. Як стверджували римські юристи, вона надає буття речам, а їх зміст і сутність не можуть бути відокремленими від своєї форми. Форма держави, є однією з найважливіших її змістовних характеристик, від чого значною мірою залежать місце й роль кожної з гілок державної влади, їх взаємодія й ефективне функціонування.

Як зазначається в правовій літературі, форма держави – це складна система її елементів, які сформувалися під впливом різних об'єктивних причин, що відрізняють одну державу від іншої [15, с. 96]. На форму останньої впливають її національний склад, історичні традиції, територіальні розміри та інші чинники. Як слушно наголошує І.О. Ільїн, кожному народові мають бути

притаманні «своя, особлива індивідуальна форма й конституція, яка відповідає йому й тільки йому. Немає однакових народів і не повинно бути однакових форм і конституцій» [8, с. 138]. Проте існують загальні риси, що характеризують ту чи іншу форму держави й залежно від яких розрізняють держави світу.

Дослідження форми держави має давню історію, причому уявлення про це постійно змінювалось. Ми вважаємо правильним твердження, що вчення про державні форми є нестабільним, як і тлумачення терміна «держави». Філософи та юристи Давньої Греції й Риму висловлювали різні думки щодо розуміння категорії «форма держави», щодо видів цих форм, чим вони різняться між собою. Так, Платон, поділяючи держави за формою, виходив з того, хто здійснює управління ними. Він вирізняв 5 форм. Це (а) аристократія – справедливе правління найкращих, якій протиставляв 4 інших: (б) тимократію – правління найсильніших воїнів, (в) олігархію – коли править невелика чисельність найбагатших членів суспільства, (г) демократію – влада народу і (д) тиранію – владарювання однієї особи. Мислитель указував на поступове переростання однієї форми в іншу [17, с. 555-561].

Аристотель поділяв форми держави за 2-ма ознаками: а) за чисельністю тих, хто править (один, декілька, багато) і б) у чиїх інтересах здійснюється правління. Друга ознака служила критерієм поділу ним держав на (а) правильні – монархія, аристократія й політія, де правління здійснюється в інтересах усіх членів суспільства і (б) неправильні – тиранія, олігархія й демократія, де влада здійснюється в інтересах тих, хто править [1, с. 498, 499].

Цицерон критерій розмежування форм держави вбачав у характері й волі тих, хто править, і називав 3 прості форми: (а) царську владу – монархію, (б) владу оптиматів – аристократію і (в) народну владу – демократію. Проте їх він не вважав найкращими і підкреслював, що ідеальною формою держави є змішана форма, що поєднує позитивні риси всіх простих форм [25, с. 65].

У Новий час питання про форму держави поглиблено розглядалося Ш.Л. Монтескьє, який під цим поняттям розумів ті чинники, що визначають методи здійснення державної влади. На цій підставі вчений вирізняв такі форми держави: (а) республіка, де організацію і здійснення державної влади визначають такі якості, як доброчесність і рівність і (б) монархія, де під-

валини влади становлять честь і деспотія, а в основі влади лежить страх [12, с. 69]. Отже, під формою держави Ш.Л. Монтеск'є мав на увазі лише те, що в сучасній науці називають політичний режим.

Ж.Ж. Руссо бачив досліджувану конструкцію як структурну організацію вищих державних органів і на цій підставі виділяв наступні форми держави: а) монархію, де влада здійснюється однією особою; б) аристократію як владу з невеличкою групою найбагатших осіб; в) демократію, де владу очолюють усі члени суспільства [21, с. 197,198]. У сучасному правознавстві ця категорія називається «форма правління».

Як бачимо, науковці минулих сторіч під формою держави вбачали тільки один з елементів сучасного її розуміння.

Представники радянської правової доктрини визначенню й характеристиці поняття «форма держави» приділяли досить незначну увагу, оскільки за догматичним тлумаченням марксистсько-ленінського вчення головним у вивченні держави вважалися її сутність і зміст, а також якому класу вона служить. При цьому не зверталось уваги на те, що форма є способом існування й відбиття змісту, що вона вже сама по собі є змістовною. Усі стабільні, стійкі елементи

в державі належать переважно до її форми. Отже, проблема форми держави набуває не тільки вагомого теоретичного, а й неабиякого практичного значення, тому що від організації й реалізації державної влади, взаємодії між суб'єктами останньої залежать ефективність державного управління, стабільність у країні, стан законності й правопорядку, а це значить, що форма держави має істотне значення в політичному, економічному, соціальному й ідеологічному аспектах.

У сучасній юридичній науці існують декілька точок зору щодо інтерпретації сутності і змісту форми держави. Так, перша з них передбачає, що в загальному плані категорія «форма держави» має трактуватися як спосіб правління й державного устрою, а у вузькому — тільки як форма правління [6, с.18]. Досить поширеною в юридичних джерелах є думка, що тлумачення цього поняття у вузькому смислі, тобто ототожнення форми держави з формою правління, своїми коренями сягає в античність [14, с. 138]. Однак із цим не можна однозначно погодитись, оскільки аналіз робіт античних науковців свідчить, що вони здебільшого мали на увазі не тільки організацію державної влади, що виявляється в сучасній вітчизняній юридичній думці в понятті «форма правління»,

а й характер верховної влади, тобто способи, засоби й прийоми її здійснення, що відповідає сучасному поняттю «політичний режим».

Іншу позицію займають ті правники, які форму держави визначають як організацію в ній політичної влади, взятую в єдності її 3-ох основних елементів — форми правління, державного устрою й політичного режиму. Цю думку поділяє В.С. Петров, який відзначає, що форма будь-якої держави виявляється насамперед в організації її верховної влади, тобто у формі правління; організація ж інших органів державної влади (місцевих, виконавчих тощо) охоплюється поняттям «форма правління» лише тією мірою, якою в їх устрої виражається непохідний, первинний характер їх права на здійснення влади. Думається, що ця думка є слушною і що до форми правління не слід включати весь обсяг організації органів влади й управління і розмежовувати компетенцію між ними, як це правознавцями іноді пропонується [11, с.341, 342]. На нашу думку, таке розширене поняття форми правління може призвести до ототожнення його з категорією «механізм держави».

Як зазначає В.С. Петров, не може й не повинно викликати сумнівів віднесення до загального поняття «форма держави»

ту сторону її організації, що характеризує її територіальну й національно-державну структуру, тобто те, що в спеціальній літературі йменується «форма державного устрою» [16, с. 107].

Третім елементом форми держави він називає політичний режим як сукупність методів, що характеризують систему зв'язку державної влади з населенням, зміст його політичних прав та свобод, конкретний спосіб вираження демократії. У такому змісті термін режим є більш вузьким порівняно з формою держави і входить до неї як її складник, хоча, на відмінну від 2-х попередніх елементів, має більшу автономію й більше значення для реалізації державної влади й функціонування самої держави. Прикладом може бути, фашистська Німеччина в 30-ті роки ХХ ст., яка була республікою, але в ній панував тоталітарний політичний режим, який характеризував цю державу як недемократичну з різних боків. У цей же час Англія була монархією, проте з демократичним політичним режимом, де влада належала народові, здійснювалася в інтересах більшості й мала гуманістичний характер.

Що стосується питання про визнання політичного режиму третім елементом форми держави, то одні теоретики права

схиляються до того, що цей режим характеризує не форму, а сутність держави [11, с. 342], другі – методи класового панування й тому він нібито не стосується форми держави [6, с. 17], а треті сприймають його ширше, аніж форму держави, оскільки політичний режим «здійснюється не тільки органами держави, а за допомогою всієї системи диктатури класу» [20, с. 91, 92]. Варто звернути увагу на те, що в науковій традиції представників Заходу поняття «форма держави» не існує. Замість нього правознавці й політологи оперують поняттям «форма правління»: у вузькому значенні під ними розуміють організацію державної влади, а в широкому – політичний режим, який трактується як «спосіб правління» [14, с. 132].

Більш вдалою видається думка Д.О. Керимова, який запропонував вважати форму держави явищем із внутрішнім змістом (політичний режим) і зовнішньою формою (правління й державний устрій) [10, с. 133]. Не меншу увагу заслуговує й позиція Л.І. Каска, який вирізняє динамічний елемент форми держави, втілений у політичному режимі, і статичний – у формі правління й формі державного устрою [9, с. 5, 6].

Доволі цікавою в контексті вивчення форми держави є точка зору відомого російського

науковця В.М. Протасова, який виходячи з того, що за формою завжди стоїть будь-яке цілісне явище, стверджує, що у формі держави такого явища бракує: «...Безпідставно форму правління, форму державного устрою й політичний режим іменувати «елементами» форми держави, адже елемент — це завжди частина (функціональна одиниця) будь-якого цілого. Перелічені ж явища становлять собою хоча й основні, але дуже різномірні характеристики такої складної системи, як держава. Не випадково в теорії держави існує позиція, за якою політичний режим виноситься за межі форми держави» [19, с. 61]. На наше переконання таке твердження є хибним, оскільки всі елементи форми держави пов'язані між собою, певною мірою доповнюють один одного і складають єдине цілісне явище.

Про цілісність і системність форми держави свідчить і те, що можна вирізнити її види. Так, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в юридичній науці закріпився поділ форм держави на монархічні, полікратичні (поліархічні) й сегментарні [Див.: 13, с.89, 90; 14, с. 138; 27, с. 137]. Тому ми не можемо погодитися з наведеним твердженням В.М. Протасова: «Якщо звернутися до літератури, то можна помітити, що в ній ідеться про види форми прав-

ління, види форми державного устрою, види політичного режиму, але ніколи не йдеться про види форми держави» [19, с. 61].

З урахуванням викладеного аргументованішою нам вбачається позиція, викладена в більшості наукових джерел [Див.: 5, с. 118-122; 7, с. 105; 18, с. 593-595; 22, с. 73-88; 23, с. 74-79; 24, с. 70-79; 26, с. 124, 125]. Вона передбачає розуміння форми державного правління як одного зі складників форми держави поряд з формами державно-територіального устрою й політичного режиму, що становлять собою органічну єдність, відбивають суттєві ознаки держави як структурно-інституціональної, територіальної й політичної організації суспільства. Між її елементами існує стійкий взаємозумовлений зв'язок, необхідний для досягнення такої форми держави, яка сприяла б ефективному її розвитку. Якщо в кастово-становому суспільстві провідною в системі елементів форми держави була форма правління, то за сучасних умов базисним, на нашу думку, є політичний режим, який віддзер-

калює внутрішній її зміст, визначає характер інших її елементів — форм державного правління й державно-територіального устрою. Тому, як слушно підкреслює С.К. Бостан, закономірним є те, що недемократичний політичний режим обумовлює, так би мовити, концентровану форму правління й централізовану форму державно-територіального устрою, а демократичний — навпаки, деконцентровану форму правління й децентралізовану форму державно-територіального устрою [3, с. 20].

Отже, форма держави – це категорія правознавства, яка характеризує систему взятих у єдності способів організації державної влади, територіального устрою, методів і засобів її здійснення. Вона дає уявлення про організацію влади в державі, систему державних органів, взаємовідносини між центральними і місцевими органами, порядок їх формування. Є бажання виразити впевненість, що порушені в даній статті питання ще будуть розглядатися вченими-правознавцями.

Список літератури: 1. *Аристотель*. Политика. Афинская полития. – М.: Мысль, 1997. – 550 с. 2. *Бостан С.К.* До питання про типологію форми держави // *Правова держава: Щорічник*. - К.: УДП НАН України, – 2004: Вип. 15. — С. 52 – 59. 3. *Бостан С.К.* Історичні засади форми політико-територіального устрою та перспективи її розвитку // *Вісн. Запорізьк. юрид. ін-ту*. — 2003. — №3. — С. 18 – 28. 4. *Бостан С.К.* Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. – Запоріжжя: Юрид. ін-т, 2005. – 540 с. 5. *Венгеров А.Б.* Теория государства и права: Учеб. для юрид. вузов. — М.: Новый Юрист, 1998. — 621 с. 6. *Денисов А.И.* Сущность и формы государства. – М.: Изд-во МГУ, 1960. — 67 с. 7. Загальна

теорія держави і права: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. — Х.: Право, 2009. — 584 с. 8. Ильин И.А. О государстве и демократии // Сов. гос-во и право. — 1991. — № 11. — С. 131 — 143. 9. Каск Л.И. Функции и структура государства. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. — 64 с. 10. Керимов Д.А. Сущность общенародного государства // Вестн. ЛГУ: Сер. экономики, философии и права — Вып. 4. — 1961. — № 23. — С. 130 — 136. 11. Лашин А.Г. Возникновение и развитие форм социалистического государства. — М.: Изд-во МГУ, 1965. — 417 с. 12. Монтескье Ш.Л. О духе законов: Избр. произв. — М.: Госполитиздат, 1995. — 672 с. 13. Морозова Л. А. Теория государства и права: Учеб. — М.: Юристъ, 2004. — 414 с. 14. Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учеб. для вузов. — 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — 544 с. 15. Общая теория права: Учеб. / Под ред. А.С. Пиголкина. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Изд-во МГТУ, 1995. — 384 с. 16. Петров В.С. Сущность содержания и форма государства. — Л.: Наука, 1971. — 164 с. 17. Платон. Сочинения: В 3-х т. Т. 3. — Ч. 1. — М.: Мысль, 1971. — 687 с. 18. Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов / Под. общ. ред. В.С. Нерсесянца. — М.: НОРМА (НОРМА-ИНФРА), 2002. — 794 с. 19. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрайт-М, 2001. — 346 с. 20. Разин В.И. Политическая организация общества. — М.: Изд-во МГУ, 1967. — 364 с. 21. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре: Пер. с фр. Неманова Л. — Изд. Д.Е. Жуковского — СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1906. — 247 с. 22. Скакун О.Ф. Теория держави і права: Підруч. — 2-ге вид. / Пер. з рос. — Х.: Консум, 2005. — 656 с. 23. Теория государства и права: Учеб. для вузов / Под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. — 640 с. 24. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За заг. ред. С.А. Лисенкова та В.В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 368 с. 25. Цицерон М.Т. Про державу. Про закони. Про природу богів / Пер. з лат. В. Литвинова. — К. Основи, 1998. — 144 с. 26. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: Учеб. для вузов. — М.: Юрайт-М, 2002. — 432 с. 27. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. — М.: Юристъ, 1997. — 568 с.

ФОРМА ГОСУДАРСТВА КАК КАТЕГОРИЯ ПРАВОВЕДЕНИЯ

Процюк И. В.

В статье рассматриваются основные научные взгляды на понятие и структуру формы государства, анализируются подходы ученых прошлого и современности к определению данной категории и составляющие ее структурные элементы, определяется их место в этой системе. Дается определение понятия «форма государства», показывается ее научное значение.

Ключевые слова: форма государства, форма государственного правления, форма государственного устройства, политический режим.

FORM OF GOVERNMENT AS A LAW CATEGORY

Protzuk I.V.

The article deals with the main scientific concepts on the notion and structure of a form of government, analyzes the approaches to this definition and its structural elements; defines its place in this system. The definition of a notion "form of government", its scientific importance are given in the article.

Key words: form of government, form of state governance, form of state structure, political regime.

Надійшла до редакції 10.09.2010 р.